

МІФОЛОГЕМА ПАНА ТВАРДОВСЬКОГО В ОДНОЙМЕННІЙ ПОВІСТІ ЮЗЕФА ІГНАЦІЯ КРАШЕВСЬКОГО

У статті на широкому тлі європейської літератури, сказань про Фауста, творів «Мадейове ложе», «Бельгафор», поезій Вергілія, Гете, Байрона, Міцкевича, Корсака, Шуйського проаналізовано міфологему пана Твардовського в однойменній повісті Юзефа Ігнаці Крашевського. Особливу увагу звернуто на діалогічність повісті з українськими піснями, легендами, повістю про Саву Грудцина, творами Гулака-Артемовського, Юрія Клена та ін.

Ключові слова: рецепція, трансформація мотивів, дух епохи, душевна драма, байронічний герой.

In this article mythologem of sir Tvardovsky in story of the same name by Juzef Ignatsi Krashevsky is analyzed on the wide background of the European literature, legends about Faust, stories «Madej's bed», «Belgafor», literary works by Vergil, Goethe, Byron, Mickiewicz, Korsak, Shuisky. The particular attention is paid on dialog of the story with Ukrainian songs, legends, story about Sava Grudtsin, literary works by Gulak-Artemovsky, Yury Klen etc.

Key words: reception, the transformation of motives, spirit of epoch, mental drama, Byronic hero.

W artykule na szerokim tle literatury europejskiej, opowiadania o Fauście, utworów «Madejowe Łoże», «Belgafor», poezji Wergiliusza, Goethego, Byrona, Mickiewicza, Korsaka, Szujskiego przeanalizowana mitologiemata pana Twardowskiego a jednoimienniej opowieści Józefa Ignacy Kraszewskiego. Szczególna uwaga jest zwrócona na dialogiczność utworu z ukraińskimi pieśniami, legendami, opowiadaniem o Sawie Grudcynie, utworami Hułaka-Artiemowskocho, Jurija Klena i in.

Słowa kluczowe: recepcja, transformacja motywów, Twardowski, psychiczny dramat, bajroniczny bohater.

Пан Твардовський — «польський Фауст», як його називають дослідники, чорнокнижник, легендарна постать, дуже популярна у слов'янських літературах. Оповіді про нього постали в Польщі в другій половині XVI ст., розвивалися й обростали новими деталями протягом кількох століть, вбираючи різні теми і мотиви творів польського фольклору, а також легенд середньовічних літератур Європи. Тому сказання про пана Твардовського можна поставити в один ряд зі світовими легендами про таких чорнокнижників, як староперський Зохак, візантійський Феофіл, кельтський Мерлін, іспанський Кипріян, італійський Карул, чеський Жито, німецький Фауст. Починаючи з першої чверті XIX ст., вони дедалі більше привертають увагу вчених — фольклористів, етнографів, істориків літератури.

Одні з них оголосили Твардовського реальною особою; батько був боднарем, газдою або купцем, нібито слухачем лекцій німецького філолога і гуманіста Філіппа Меланхтона у Вітенберзькому університеті [12, с. 40–41]. Про пана Твардовського як історичний прототип говорив і його сучасник — краківський єпископ Францішек Красінський: він зустрічався з ним у Вітенберзі, під час його студій з алхімії і астрології, зустрічалися вони і в Кракові, де Твардовський служив конюшим при дворі Сигізмун-

да II [13, с. 74–75]. Йохим Поссел, лікар короля Сигізмунда III, у своєму рукописному творі «Historia rerum polonicarum et pruthenicarum ab anno 1388 ad annum 1623» (1624) повідомляв, що Твардовський жив при дворі польського короля Сигізмунда II Августа, який правив із 1548 по 1572 р.

Інші вчені вважають Твардовського фантастичною копією німецького Фауста, одягненого в польський кунтуш і з шаблею збоку [27; 17; 9:1/2]. Згодом його прототип почали шукати в польських середньовічних переказах [21:1]; [14] і навіть у творах римського поета Вергілія [25, с. 405–407]. Перший зведений текст оповідей про пана Твардовського опубліковано 1837 року у праці відомого польського фольклориста й історика літератури Казімежа Владислава Вуйціцького [26].

Насправді ж вітенберзькі матрикулярні книги не подають жодних конкретних відомостей про Твардовського, хоча в народній пам'яті існує чимало «автентичних пам'яток» про його магичні діяння: напр., нібито у парафіяльному костьолі у Венгрові зберігається його люстра, а в Кракові — легендарна книга чорнокнижника. У 1734 р. єзуїт Адам Нарамовський повідомив, що ксьондз Даніель Бутвіл знав і розповідав про книгу чорної магії, що належала Твардовському. Проте історик Єжи Самуель Бандтке довів,

що ця «Liber magnus» виявилася твором XV ст. Павла з Праги на прізвисько Жідек, і зовсім не належала Твардовському [8, с. 120–124]. Ще одна книга начебто була замурована в стіні Віленської бібліотеки і згодом загинула, про це чув близько 1620 р. ксьондз Шпота [16:3, с. 80–82].

І досі побутують перекази про будинки Твардовського у Бидгощі та Кракові і так звану «кафедру Твардовського» чи грот на Кжем'янках під Краковом, у якому він проводив нараду з чортами. Також кажуть, що він створив греблю під Вислицею, залучивши до цієї роботи чорта, і той виконав велетенську працю, що перевершує людські можливості; греблю, вважають, було знесено правдоподібно за Казимира Великого. Ходять чутки про збережені залізні двері, на яких чорти несли Твардовського до пекла. І, нарешті, цикл легенд пов'язаний із корчмою під назвою «Рим», у якій чорт полонив чорнокнижника; таких корчм є біля десяти, вони розташовані і в Польщі, і в Україні. Польський історик Вацлав Александр Мацейовський у 30-ті роки XIX століття чув від одного з російських генералів, що на Полтавщині, поблизу Лубен, є корчма під назвою «Рим», де біси нібито розтерзали Твардовського [18:IV, с. 392]. Історія про Твардовського має незліченну кількість варіантів і поєднує її з дуже багатьма мотивами, відомими з інших подань.

Тема Твардовського була популярною і в Україні, зокрема в народних піснях. Так, пісня про «бешкетника-чарівника пана Твардовського» входила до рукописного збірника західноукраїнських пісень. Цей збірник у 1827 році надіслав Михайлу Максимовичу професор Віленського університету Ігор Лобойко, але замість цієї пісні до збірника було включено баладу «Петра Гулака-Артемівського «Твардовський»». Пісні про чорнокнижника були популярні, за свідченням Михайла Максимовича, на Полтавщині [5, с. 14].

У XVI ст. в Україні були поширені списки «Повісті про Саву Грудцина», створеної, ймовірно, у Москві, в Чудовому монастирі. Досліджуючи цю пам'ятку, яка має багато варіантів, Володимир Розов порівнює її із твором «Грішні спасіння» з бібліотеки Києво-Печерської лаври і звертає увагу на те, що епізод про продаж душі дияволу у цих творах дуже схожий; він може бути паралеллю до пана Твардовського, але не виключено, що тут могли бути використані й інші джерела, скажімо, італійські зі збірника «чудес» Богородиці [7:3, с. 1–3]. В українському фольклорі, наприкінці XIX ст. було записано

легенду про Твардовського-Повитовича, який продав свою душу чорту і за це був засуджений висіти між небом і землею. Але ця легенда не мала нічого спільного з баладами Адама Міцкевича і Петра Гулака-Артемівського [3:2, с. 203]. У відділі рукописів Російського музею у Москві зберігається текст «Истории о пане Твардовском и его славных действиях» [2:1, с. 78].

У журналі «Вестник Европы» (1827, т. 6) було надруковано баладу Петра Гулака-Артемівського «Твардовський». У вступній статті до неї редактор Михайло Каченовський, уродженець Харкова і випускник Харківського колегіуму, писав: «...Сколько известно, малороссийская словесность поддерживается единственно стихотворениями в забавном или шутовском роде... Сюда принадлежит и Твардовский. Польская словесность с некоторого времени хвалится балладою такого же содержания — произведением таланта г-на Мицкевича, отличного поэта. Герой баллады и его союз с бесом известны не менее в Польше и за Днепром, как в Малороссии и на Украине» [2, с. 199–200].

Із цієї сюжетної схеми про пана Твардовського Адам Міцкевич бере лише одну ситуацію — прихід чорта за душею чорнокнижника до корчми «Рим», але розробляє її в суто гумористичному ключі.

Балада Адама Міцкевича починається сценою веселощів у корчмі, де народ п'є, курить, веселиться і Твардовський потішає всіх різними витівками: то махне шаблею біля вуха і з'явиться заєць, то обернув суддю із трибуналу з собаку, і той бігає по залу та гавкає, то шевцеві з лоба видер трубку й кран, наточивши кілька відер горілки.

Jedzą, piją, lulki palą,
Tańce, hulanka, swawola;
Ledwie karczmy nie rozwałą,
Cha cha, chi chi, hejza, hola!

Twardowski siadł w końcu stoła.
Podparł się w boki jak basza;
«Hulaj dusza! hulaj!» — woła,
Śmiesz, tumani, przestrasza.

Żołnierzowi, co grał zucha,
Wszystkich łaje i potraça,
Świsnął szablą koło ucha,
Już z żołnierza masz zająca.

Власне, карнавальна картина веселощів, сміху, ілюзійності із доміантою ігрового елемента

і театрально-зорових форм відчувається і на початку балади Петра Гулака-Артемівського «Твардовський». Тут ті ж веселощі, карнавальне світовідчуження, фамільярність у контактах між людьми, де навіть суддю із трибуналу можна обернути на зайця, сміх, дотепи, щось схоже на «свято дурнів»:

«Нуте, хлопці, швидко, шпарко!
Музики заграйте!
Гей, шинкарю, гей, шинкарко,
Горілки давайте!»

Ріжуть скрипки і бандури,
Дівчата гопцюють;
Хлопці, піт аж летить з шкіри,
Коло їх гарцюють.

Бряжчать чарки, люльки шкварчать,
Шумує горілка;
Стук, гармидер, свистять, кричать,
Голосить сопілка.

Щоправда, експозиція «бенкету на цілий світ» у Петра Гулака-Артемівського дещо розтягнута; якщо в Адама Міцкевича вона вкладається у перші п'ять строф, то в нашого поета — у дев'ять. Проте тут також на першому плані, сказати б словами Михайла Бахтіна, народний сміх і його форми, сміховий, тобто позацерковний і навіть позадержавний аспект життя, що нагадує римські сатурналії і свідчить про незалежність від будь-якого релігійно-церковного догмату і містики. В цій атмосфері прочитуються спільні в діалозі лінгвокультур карнавальні форми і символи. Твардовський:

1) махнув шаблею і обернув жовніра у зайця: «Świsnął szablą koło ucha, / Już z żołnierza masz zająca» (Міцкевич); «Сікнувсь улан — він вздовж його / Шаблюкою тріснув. / Улан — тютю!.. г-га!.. го-го!.. / Зайцем в кутку приснув» (Гулак-Артемівський);

2) обернув патрона у собаку: «Na patrona z trybunału, / Co milczkiem wypróżniał rondel, / Zadzwoił kieską romału, / Z patrona robi się kondel» (Міцкевич); «Взяв набакир писар шапку, / Пан грішми забрязкав: / Аж гульк! Писар — верть в собаку / І на всіх загавкав» (Гулак-Артемівський);

3) підійшов до шевця, видер із його лоба трубку й кран і наточив горілки: «Szewcu w nos wyciął trzy szcutki, / Do łba przymknął trzy rureczki, / Smoknął, cmok, i gdańskiej wódki / Wytoczył ze łba pół becзки» (Міцкевич); «А шев-

цеві пан Твардовський / В такі знаки дався, / Що, мабуть, із час московський / Барилом качався. / В ніс втеревив дві бурульки; / З бурульок, мов з кухви, / Б'ють під стелю через рурки / Джерела сивухи» (Гулак-Артемівський).

Загалом же фабулярний розвиток подій у баладах «Pani Twardowska» і «Твардовський» збігається, що забезпечує діалог лінгвокультур: під час бенкетування з чарки вистрибує Мефістофель і нагадує Твардовському події на Лисій горі, де він запродав душу чортам і підписав договір, згідно з яким через два роки, після веселощів, має приїхати до Рима і віддати чортам свою душу. Переляканий Твардовський починає плутатися у софізмах і, нарешті, пригадує, що чорт має виконати три його бажання: 1) оживити намальованого коня, 2) скупатися у свяченій воді, 3) взяти за дружину Твардовську.

Трете завдання виявилось для чорта найважчим. Він перелякався, все ближче підступає до дверей, і, нарешті, шубовснув у замкову шпарину.

В Адама Міцкевича:

Diabeł do niego pół ucha,
Pół oka zwrócił do samki,
Niby patrzy, niby słucha,
Tymczasem już blisko klamki.

Gdy mu Twardowski dokucza,
Od drzwi, od okien odpycha,
Czmychnąwszy dziurką od klucza,
Dotąd jak czmycha, tak czmycha.

Ця ж таки розв'язка, до якої рухалася фабула, збуджуючи очікування читачів, міститься і в баладі Петра Гулака-Артемівського:

А чортові не до солі:
Хвостиком киває,
Ніс скопив, мов ґринджоли,
І дверей шукає...

Помітно, що герой балади Петра Гулака-Артемівського виріс на ґрунті української культури, він свідомо чи не свідомо увібрав усе, що сьогодні позначають термінами «колективна пам'ять», «історична пам'ять» і «дух народу». До Твардовського найкраще підходить та характеристика, яку дав «Енеїді» Івана Котляревського Микола Зеров, наголосивши на умінні автора «надати своєму гуморові національного характеру, накласти на вчинки Енея й троянців густий український колорит» [4, с. 64].

Петро Гулак-Артемівський застосовує у творі композиційно-кільцеве обрамлення «Нуте, хлопці, швидко, шпарко!» у першій та останній строфі, чого немає в оригіналі. В експозиції твору вжито низку українських реалій, відсутніх у Міцкевича: «музики», «шинкарка», «скрипки», «бандури», «солімка», «поставець», «сивуха», «шинка», «отаман», «гаман». Засобами відтворення українського колориту (поряд із описами одягу, предметів ужитку, звичаїв, своєрідності побуту) є тропи, позначені яскравою національною емоційністю та поетичністю: епітети і означення («рот свинячий», «ніжки курячі», «хвіст собачий», «ріжки цапині», «біс перистий», «мальована шкапа»), порівняння («окульбачиш, мов скотину», «з піску, як з ременю», «задихавсь, мов сказаний», «хмара, як ніч», метафори («ріжуть скрипки і бандури», «дівчата гопцюють», «хлопці гарцюють», «люльки шкварчать, «гроші брязкають»), персоніфікації («бариллом качався», «в'юн іграє», «нагрів чуприну», «вродився будинок», «кінь басує», «шинк затрусився»), алегорії (галки, ворони «бряжчать кайданами», Ніс — карлючка, рот свинячий, / Гиря вся в щетині; / Ніжки курячі, собачий / Хвіст, ріжки цапині), метонімії («нагрів нам чуприну», «шинк затрусився»), гіперболи («джерела сивухи», гвіздок — чверть ліктя завдовжки) та ін.

Фабулярну основу усіх сюжетів про «польського Фауста» схематично можна звести до кількох подій.

Пан Твардовський був запроданий чорту подвійно. Вперше, коли його батько, тонучи в багні, покликав чорта на допомогу і за його намовою пообіцяв за свій порятунок «те, про що зараз не думає, а повернувшись, застане вдома». Це, звісно, був його син, майбутній чорнокнижник, який цей цирюграф (договір із чортом, написаний на людській шкірі й скріплений його кров'ю) згодом видере з пекла. Кацпер Твардовський, відомий письменник XVII ст., у 1628 р. написав алегоричну поему під назвою «Rochodnia miłości Bożej z pięciu strażał ognistych», в якій розповідав, як Твардовський ходив у пекло добувати у сатани цирюграф, даний чорту за те, що нечистий колись врятував його батька від розбійників. Зрештою, князь темряви віддає цирюграф юнакові, але погрожує, що помститься йому і загубить його душу [23:3, с. 8–9].

Юний Твардовський навчався у релігійній школі, читав Святе Письмо, певний час працював клерком, як і герой популярної у європей-

ському середньовіччі повісті «Madejowe Łoże», з якої, ймовірно, і взято мотив про Твардовського-клерка та мишу, що привела його до пекла, коли він, за порадою священника, подався до нього за цирюграфом. Часом Твардовського порівнюють зі Скарбніком — героєм циклу повістей «Officijna ferraria» (1612) Валенти Рожденського [12, с. 42]. Під старість сам Твардовський уклав угоду з чортом, продав йому душу за здібність алхіміка і магічне мистецтво. Свою магічну силу він використовував на фіглі-міглі — витівки, розваги, хитрощі на взірць перетворення півня на коня, чи навпаки, інколи приносить шкоду людям, наприклад, спонукаючи їх до пияцтва.

Одружитися пану Твардовському також допомагають чорти: завдяки їм він відгадує загадку нареченої, що таємничий звір у банці є велетенською бджолою, а в одній із версій чорт, переодягнувшись у священника, навіть хрестить їх. До розповідей про жінку долучається сюжет про розбиті горшки [25, с. 405–407].

Щодо характеру пані Твардовської, то він у неї крутий, важкий, зубатий; Адам Міцкевич майстерно передав його у баладі «Pani Twardowska», використовуючи відомий мотив популярної байки «Belfarok» — про одруження чорта зі сварливою жінкою. В інших версіях диявол її боїться, бо вона дуже набожна.

Зостарившись, пан Твардовський вдається до різних магічних засобів, наприклад, задля омолодження. Цей мотив узятий із оповідання Вергілія і майстерно опрацьований у «Tukaju» Адама Міцкевича; його популяризації посприяв «Duskurs nabożnyj» (1635) Альбрехта Станіслава Радзивілла, де розказано подібну історію.

У народній оповіді чорнокнижник не завжди добрий навіть до людей із найближчого оточення, скажімо до свого слуги, який весь час піклується про нього. Спроба слуги обдурити господаря і стати багатим, як його пан, матиме кепські наслідки: Твардовський перетворить слугу на павука; той павук служитиме своєму панові до того часу, поки маг не стане мешканцем місяця; він простелить свою павутину аж до землі, час від часу спускатиметься на неї, а після повернення сідатиме на вухо майстра і розповідати йому про все, що бачив і чув.

Багато фантастичних вчинків належить пану Твардовському, найбільшої слави серед них зажило викликання з того світу тіні Барбари Радзивіллівни, жінки польського короля. Коли настав час дотриматися умови і віддати чортові душу, Твардовський вигадує для чорта

низку завдань, важких і водночас парадоксальних. На думку Юліана Кжижановського, чорт має: 1) знести з цілої Польщі срібло до Олькуша і залити його водою або засипати піском у копальні; 2) перемістити високу скелю і поставити її шпилем на землю (звідси назва Піскова скеля), 3) протягом години вкрити лісом голі гори; 4) скупатися у священій воді, не щупаючи її; 5) має оживити намальованого коня; 6) збудувати корчму з піску; 7) скрутити бич із піску; 8) взяти собі за жінку пані Твардовську; 9) вбити кілька десятків цвяхів у зернятко маку; 10) покрити хату замість стріхи жидівськими бородами; 11) викликати летючого коня; 12) зробити порошок із сушеної води; 13) збудувати міст із маку; 14) зробити протягом однієї години озеро; 15) перенести скелі з-під Кракова в околиці Велуня тощо [12, с. 40–41].

Казімеж Владислав Вуйціцький розповідає, що згідно з договором чорт мав виконувати будь-які бажання шляхтича, але якщо той потрапить до Рима, то заволодіти його душею. Зрештою, сатані набридло виконувати бажання Твардовського: підстерігши його в темному лісі, він зажадав поїздки до Рима, а після відмови вирвав із коренем сосну і так сильно вдарив шляхтича, що зламав йому ногу (звідси прізвисько Твардовського — «Кривоногий»). І все ж диявол перехитрив Твардовського: приїхавши за викликом до хворого, Твардовський зайшов до корчми під назвою «Рим». Щойно він переступив поріг, на даху пролунало гучне каркання ворон, ухання пугача, крики сов. Твардовського зустрів пишно зодягнений пан, з-під капелюха якого виднілися роги, з-під черевиків стирчали кігті, ззаду ж бовтався хвіст. Твардовський зрозумів, що це чорт і прийшов час розплати.

Щоб відстрочити розв'язку, він вихопив із колиски дитину і прикрився нею. Тоді диявол звернувся до нього по-латинськи: «*Quid cogitas, domine Twardowski? An nescis pacta nostra? Verbum nobile, debet ess stabile*». Шляхтич зобов'язаний стримати дане слово. Твардовський скорився. Диявол схопив його кігтями і вилетів із ним через трубу комина (за іншою версією — пробивши цегляну стіну) до небес. Зі страшної висоти Твардовський востаннє побачив людей, свій Краків і рідну землю. У нього защеміло серце від болю. Раптово на розум прийшла думка про порятунок. Шляхтич почав тихим голосом наспівувати молитву на честь Богородиці, знану з дитинства. І її почули на небесах: Діва Марія врятувала Твардовського. Але, звільнивши його душу від пекельного вог-

ню, небо все ж не захотіло прийняти її: Твардовського засудили до судного дня поневіряти-ся між небом і землею [26, с. 140–148].

Події в корчмі мали широкий розголос. Аналогію до пригоди з Римом можна відшукати в легенді про папу Сильвестра II, який продав чортові душу і користувався з безкарності, допоки не відслужив меси в Єрусалимі: власне римський біскуп, нічого не підозрюючи, потрапив до каплиці під назвою «Єрусалим» [19:1, с. 261]. Апеляція чорта до гонору шляхтича («*Quid cogitas, domine Twardowski? An nescis pacta nostra? Verbum nobile, debet ess stabile*») — також мотив одвічно польський [13, с. 8], а Ігнаци Матушевський вважає його одним із багатьох складових Фауста (хоча німецький учений не ідентифікує себе зі шляхтичем) [19:1, с. 260]. Мотив безкорисної допомоги часто зустрічаємо у легендах про шайтана, хоча у випадку Твардовського він має виразне польське забарвлення [14, с. 18]. Можна сказати, що скористатися з цього мотиву допоміг поет Каспер Твардовський (Каспер із Самбора), який у своїй «*Pochodnie miłości Bożej*» (1628) власне розповідає, як жертва шайтана покликала на допомогу Матір Божу.

Так само з історією пана Твардовського пов'язана розповідь про шляхтича з Бидгощі, який заради збагачення вдається до способу, запропонованого чорнокнижником: він у самотній хаті лічить гроші від одного до дев'яти і навпаки; має так робити цілу ніч і не помилитися. Чорт перед світанком обманює неборака і той замість грошей отримує батоги. Походження цього епізоду дослідив Флоріан Сярчинський; на його сліди натрапляємо й у «*Compendium historiae*» (1624) Йохима Поссела, надвірного лікаря й історика Сигізмунда III [22:1, с. 26–36].

В епоху романтизму міфологема пана Твардовського була дуже популярна в польській літературі, письменники у своїх пошуках зверталися до двох основних джерел — європейської літератури і народної поезії. Яскраво змальований образ «польського Фауста» у баладі Томаша Зана «*Twardowski*» (1818). Балада Адама Міцкевича «*Pani Twardowska*» (1821) написана в комічно-побутовому дусі, з використанням не лише народних сказань про Твардовського, а й казок на кшталт «*Jak baba diabła wyopisyła*» і байок на взірць «*Belfagora*» (про одруження чорта на сварливій жінці) [20, с. 39–43]. Відкинувши традиційну повчальну кінцівку легенди, Адам Міцкевич модифікує міфологеми: Твардовський вимагає від чорта, щоб той

прожив рік із його дружиною. Почувши про це, сам чорт рятується від шляхтича втечею. У 1825 р. Ян Непомуцен Камінський написав для львівського театру п'єсу «Twardowski na Krzemionkach», близьку за текстом до народної легенди; але відрізняється вона широтою і драматизмом дії, а також більшою кількістю персонажів [15, с. 40–42]. Юліан Корсак у драматичній поемі «Twardowski Czarnoksiężnik» (1840) змалював шляхтича фантазером, який поєднав риси Манфреда і Фауста, але був позбавлений справжньої енергії і розуму; диявол тут зображений у дусі карикатури — як невдалий філософ, який претендує на роль глибокого мислителя [11, с. 182].

Юзеф Ігнаці Крашевський 1840 року написав повість «Mistr Twardowski», використавши взяті з народних книг перекази. В основі твору — ланцюг подій, змодельованих відповідно до народних переказів: 1) на Твардовського нападають розбійники і він, щоб урятуватися, кличе на допомогу диявола і віддає йому за свій порятунок «те, про що зараз не думає, а, повернувшись, застане вдома», тобто сина; 2) після важких проблем із хрещенням, кількох років навчання у школі «Всіх Святих» син за порадою дзвонаря Домініка вирушає до пекла, щоб вирвати у чортів цирограф, підписаний кров'ю батька, веде його до пекла польова миша; 3) Твардовський таки забирає з пекла цирограф, але невдовзі сам закладає чортові душу за «владу творити чудеса усупереч законам природи і людського розуму» і виконання сатаною будь-яких його забаганок; 4) він сповна користується своїм мистецтвом: на прохання короля викликає з того світу тінь його дружини Барбари Радзивіллівни, показує людям дива, допомагає беззубій бабі вийти заміж, молодому хлопцеві зійтися зі своєю коханою, ремісника звільняє від чарів сусідки, мирить чоловіка з дружиною, омолоджує бургомістра тощо; 5) чорт показує йому результати його діянь і допомоги людям, що призвело до падіння, вбивства, проклять; 6) його слуга Матюха самотужки береться за омолодження старости і не може впоратися з цим завданням — староста опиняється у комі; 7) за порадою чорта Твардовський прагне відчутти принади життя і земне щастя, та його кохання до жінок не має взаємності, він віддається розпусті, а слугу Матюшу за обман і жаду збагачення перетворює на павука; 8) чорнокнижник закохується у Агнесу, викрадає її з дому, фіктивно вінчається з нею, бо за священника йому

служить диявол, але з цього шлюбу нічого не виходить: Агнеса зраджує його, він виганяє її з дому, а її нареченого перетворює на собаку; 9) Агнеса на базарі торгує горшками, а біля неї у вигляді собаки треться її колишній коханець, і скільки базарів вона не змінює, Твардовський весь час її знаходить і мстить, наказуючи слугам бити горшки і лупцювати собаку; 10) чорт розробляє хитрий план, як заманити Твардовського у свої лабеті, буде корчму під назвою «Рим» і заманює туди чорнокнижника, та заволодіти ним не може, бо той прикриває себе немовлям; 11) після апеляції до «совісті шляхтича» і «слова шляхтича» він таки переконує Твардовського покинути дитину і віддатися йому у руки, після чого чорти вилітають із ним через димар; 12) та дорогою до пекла чорнокнижник співає Богородичну пісню; чорти випускають його і він зависає між небом та землею, з ним опиняється його вірний слуга павук Матюша, який снує павутину між небом і землею, приносячи своєму пану нові відомості із землі.

Отже, запозичений народний сюжет про пана Твардовського допомагає письменнику: 1) скріпити подієві ряди в одну цілісну лінію і надати їм естетичної цілісності й завершеності; 2) «спровокувати» вчинки персонажів, насамперед чорнокнижника, бо всі події, по суті, виступають «полем» його магічних і фантастичних діянь; вони допомагають йому різнопланово і сповна розкритися перед читачем у вчинках та емоційних відгуках на події; 3) подієві ряди каталізують вольове начало головного героя, його авантюризм, який виступає генератором життєвих конфліктів, незадоволення головного героя самим собою, його перемог і поразок; усе це зумовлює драматизм твору.

Сюжет повісті має архетипно-міфологічний характер, дія рухається від зав'язки до розв'язки, основну увагу тут приділено перипетіям, несподіваним різким «зсувам» у долі головного героя: він проходить через різні повороти — від щастя до нещастя, від невдач до успіхів і навпаки. Очевидно, філософський сенс цих перипетій — сформувані у читачів уявлення про життя як арену щасливих і нещасливих збігів обставин, які «капризно» змінюють одна одну. Герой виступає маріонеткою у руках долі, тому ремствує на неї.

Герой повісті Крашевського змальований усебічно, як особа з чітко окресленими і яскраво вираженими рисами вдачі, тим психологічним комплексом, який у літературознавстві

називають «байронічним героєм». Недаремно дослідники вказують на захоплення польського письменника творчістю Джорда-Ноела-Гордона Байрона. Із появою «Паломництва Чайльд Гарольда» та інших творів герої Байрона став літературним втіленням духу епохи, тих настроїв, якими жило суспільство початку ХІХ століття. Це було художнє відкриття поета, яке він зробив у спостереженнях над самим собою і своїм поколінням.

Пан Твардовський — розчарований у принадах світу, його не тішать багатство, розваги, слава. Його духовний стан — нудьга. Він незадоволений колишнім середовищем, не може знайти місце в ньому, звідси його блукання в нетрях власної душі й у світі. Він відчуває світову скорботу, загальну невлаштованість людства. Його душа протестує проти неволі, духовної ницості, обмеженого існування, прагне полинути у світ чистих і світлих почуттів, краси природи, високих ідеалів, але світ надто жорстокий до нього.

Як кожен байронічний герой, він самотній і відчужений. Його страждання і почуття становлять головний предмет дослідження автора. Твардовський — песиміст і водночас егоїст. Він несе загибель усім, хто його любить. Це грішний ангел, демон, який ніде не знаходить розради, але і сам страждає від цього. Тому дух бунтарства, рефлексія і двоїстість — характерні риси його психології.

Już zgrzybiałych jego oczu
Nie radują blaski słońca,
Bo on myśli, że go wkrótce
Noc ogarnie, noc bez końca.

I poczyna szukać drogi,
By okłamać siły wraże,
Chce się modlić, lecz wtem właśnie
Bije różnoc na zegarze.

Пан Твардовський заглиблюється у свій внутрішній світ і власні ідеали й саме там знаходить «крила» для душі. Юзеф Ігнаці Крашевський показує трагедію людини у світі, водночас стверджує великі внутрішні можливості особистості.

Із тонким психологізмом він розкриває суперечливість душі людини, її залежність від темних сил і водночас природне прагнення добра, світла, ідеалу. Це сила, здатна пробудити особистість до життя, впливати на її внутрішній стан.

Автор уславлює «дух бунтарства» як приклад для всього людства. «Польський Фауст», чужий і самотній у цьому світі, незадоволений навколишньою дійсністю і собою; він не знайшов ні високих ідеалів, ні вірних друзів, ні щирого кохання, ні внутрішньої гармонії. Герой переживає глибоку душевну драму; він не зміг подолати свою самотність, відчуженість, зневіру. Для нього характерні розчарованість у навколишній дійсності, протест проти неї, нудьга, блукання у нетрях власної душі, розчарування, меланхолія, туга за нездійсненими ідеалами.

Сам письменник зміг подолати подібні настрої, знайшов шлях до самого себе і світу; на його думку, людина здатна вийти на широкий простір, стати творцем історії та світу, подолавши духовну ницість і відчуження [6, с. 60–62]. Його головна риса — інтелектуальний скептицизм. Твардовський не сприймає в готовому вигляді ніяких моральних істин, духовних цінностей, усе піддає сумніву. Водночас і самого себе не вважає мірилом усіх цінностей. Він не має готових рецептів «єдино правильної» поведінки, тому сумнівається й у власних вчинках та думках. Саме тому він постійно їх аналізує, виявляючи прагнення до самопізнання, намагання зрозуміти людей, які його оточують, і соціальні та етичні норми; він прагне збагнути філософський сенс життя, суть призначення людини, дивовижного поєднання в ній добра і зла, свободи і необхідності. З волі автора Твардовський немовби проходить випробування різними життєвими ситуаціями, насамперед коханням. Воно до Агнеси спершу ніби й було взаємне, але дівчина його зрадила. Отже, і в коханні він зазнає поразки.

Усі дії Твардовського прямо чи опосередковано руйнують долі інших людей і стають причиною його власних страждань. Його портрет схожий на портрет, складений із пороків цілого покоління...

Твардовський — це тип «зайвої людини», яка не може змиритися із законами сучасного їй суспільства і, можливо, саме через це запродує душу дияволу. Він утілює стихійну силу дикої природи, красивий і водночас страшний, благородний, але здатний на безжальні вчинки (скажімо, свого слугу Матюшу перетворив на павука). Його пристрасть схожа на ураган страхітливої, руйнівної сили. Він ніби є носієм абсолютного чоловічого начала у своєму первісному прояві. Це сильна, яскрава, але самотня особистість. Саме цим можна пояснити популярність зазначеної міфологеми серед польських письменників. Густав Зелінський

у п'єсі «Czarnoksiężnik Twardowski» (1856) зобразив диявола хитрим і змученим слугою, який за першої слушної нагоди намагається запроторити шляхтича в пекло [28]. А поет і публіцист Юзеф Шуйський опублікував поему «Pan Twardowski» (1862). Образи Твардовського і диявола в ній досить об'ємні й багатогранні: перший — самовпевнений шляхтич, котрий вірить лише у свої ідеали і викликає диявола на духовний поєдинок, другий — поєднує риси чотирьох персонажів (польського домовика, глибокодумного аріанського пресвітера, скептичного дворянина і магната) [24]. Згадаємо ще містерію польсько-українського поета Олександра Грози «Twardowski» (1873), де диявол — лише бліда копія гетевського духу заперечення [10:1/2] та розділ «Twardowski» з балади Владзімежа Висоцького «Nowe dziady».

Міфологема пана Твардовського поширена у творчості польських поетів, серед яких: Леопольд Стафф («Mistrz Twardowski», 1902); Луціян Ридел («Pan Twardowski», 1906); Юзеф Бурсевич («Z Twardowskim», «Życie Literackie», 1955/22,2); Владзімеж Сцісловський («Pani Twardowska», «Nowy Świat», 1955/45,4); Тадеуш Слупецький («O chłopcu, co chciał czarnoksiężnika Twardowskiego naśladować», «Zielony Sztandar», 1955/42,12); Казимира Єжевська («Pan Twardowski», «Teatr lalek», 1957/1,31–42); Євгеніуш Голембовський («Mistrz Twardowski», «Kamena», 1958/3–4,9), Тадеуш Хрусцелевський «Twardowski», «Odgłosy», 1958/27,4); «Lustro Twardowskiego w Węgrowie», «Barwy» 79/10,9); «Pan Twardowski na kogucie i meserszmity», «Tygodnik Kulturalne», 1984/34,9); Ігнаці Грабарчук («Pan Twardowski», «Regiony», 1979/2,7–8); Анджей Богуня-Пачинський («Szkoła Twardowskiego», «Życie Literackie», 1984/12,9). Самозаглибленим індивідуалістом змальовують Твардовського прозаїки: Ян Волощиновський (повість «O Twardowskim, synu ziemianki, obywatelu piekieł, dziś księżycowym lokatorze», 1927); Єжи Карбовський («Pan Twardowski», фрагмент оповідання «Zdrowie», 1955, 8, 6–7; 10,10–11), Єжи Добжицький («Jako Twardowski po Krakowie na ognistym kogucie harcował», фрагмент зі збірника краківських легенд «Od A do Z», 1955/14,2–3), Ярослав Івашкевич (повість «Młodość Pana Twardowskiego», фрагмент у часописі «Poezja», 1978/4,3) та інші.

Про душевну драму чорнокнижника можна навести чимало художніх свідчень, наприклад, у Свядека (псевдонім): «Teatr Wielki się pali, lecz choć w gruzach stoi — | Pan Twardowski się broni, djabła się nie boi» («Teatr Wielki»); а ось бентеж-

ні слова Ярослава Івашкевича: «Słuchać płacz tenora — || Czy Faust to płacze, czy Twardowski?» («Tristan przebrany», III) та Віслави Шимборської: «Tu — ni księżyc, ni ziemia i łyzy zamarzają. O Yeti, Półtwardowski, zastanów się, wróć!» («Z nie odbytej wyprawy w Himalaje»); Тадеуша Шая: «I pan czas zaklęty w wieżystej sylwetce | Starego Krakowa nuci jakiegoś poloneza | To wielki alchemik pan Twardowski | Szepcze mu do ucha niezbyt cenzuralne fraszki...» («Szary człowiek w awdencie») та ін.

Образ пана Твардовського оживає у поемі Юрія Клена «Попіл імперій» про антилюдську сутність сталінського і гітлерівського режимів:

«А з паном Твардовським вигадливий чорт
чаклує й ворожить у замку високім,
і чорт, елегантський, як денді, як лорд,
Європу вимірює цап'ячим кроком».

Музичні твори присвятили чорнокнижникові Євгеніуш Голембовський, Павел Бем («Mistrz Twardowski», «Kamena», 1958/3–4,9); живописні — Юліуш Косак («Podanie o Twardowskim», «Tygodnik Ilustrowane», 1862/236), Константи Гурський («Mistrz Twardowski», «Tygodnik Ilustrowane», 1904/950), Ян Монюшко («Pan Twardowski», «Świat», 1907/7), Войцех Герсон («Twardowski wywołuje cień Barbary Radziwiłówny przed Zygmuntem II Augustem», «Biesiada Literacka», 1912/1), Войцех Пеховський («Pan Twardowski», «Świat», 1907/8 та інші. Усе це свідчить, що в міфологемі пана Твардовського митці втілюють первозданну свіжість поетичної фантазії, нетлінність народної пам'яті, а головне — сконденсовану у надиво містких образах свободоловність, бунтівничість і мудрість, мудрість часто універсального характеру. Тобто зростає тяжіння митців до філософичності, до роздумів над такою великою гуманістичною проблематикою, як людина — суспільство — час, із його насущними і гострими питаннями. Як бачимо, міфологема пана Твардовського, яка своїми мотивами перегукується з окремими творами — середньовічними сказаннями про Фауста, повістю «Madejowe Łoże», байкою «Belfagor», циклом повістей «Officijna ferraria» Валенти Рожденьського, поетичними творами Вергілія, Йоганна-Вольфганга Гете, Джорда Ноела Гордона Байрона, Адама Міцкевича та інших, відтворює неповторний світ народного і національного життя у переломленні світової культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бегунов Ю. Сказания о черноокнижнике Твардовском в Польше, на Украине и в России и ново-найденная «История о пане Твардовском» / Ю. Бегунов // Советское славяноведение. — 1983. — № 1.
2. Гулак-Артемовський П. Байки, балади, лірика / П. Гулак-Артемовський. — К., 1958.
3. Етнографічний збірник Наукового Товариства ім. Шевченка. — Львів, 1902. — Т. 2.
4. Зеров М. Нове українське письменство. Історичний нарис / М. Зеров. — Мюнхен, 1960.
5. Попов П. Перший збірник українських народних пісень // Українські пісні видані М. Максимовичем. Фотокопія з видання 1827 р. Підготовка і розвідка П. Попова / П. Попов. — К., 1962.
6. Радишевський Р. Юзеф Ігнацій Крашевський: діалоги з Україною / Р. Радишевський. — К., 2012.
7. Розов В. Повѣсть о Саввѣ Грудцынѣ / В. Розов // Университетские известия. — 1905. — № 3.
8. Bandtke J. S. Historia Biblioteki i Uniwersytetu Jagiellontkiego / J. S. Bandtke. — Krakow, 1821.
9. Goldstern J. Twardowski, der polnische Faust / J. Goldstern // Zeitschrift für österreichische Volkskunde (Wien). — 1912. — В. 1-2.
10. Groza A. Twardowski. Misterium z podań narodowych / A. Groza. — Brody, 1873. — Cz. 1-2.
11. Korsak J. Twardowski Czarnoksiężnik / J. Korsak // Księga cytatów z polskiej literatury pięknej od XIV do XX wieku / Układ Paweł Hertz, Władysław Kopaliński. — Warszawa, 1982.
12. Krzyżanowski J. Paralele / J. Krzyżanowski. — Warszawa, 1961.
13. Kuchta J. Historyczność postaci Twardowskiego wedle źródeł / J. Kuchta. — Lwów, 1928.
14. Kuchta J. Motyw Matki Boskiej — Ucieczki Chrzestnych w podaniach ludowych o czarnoksiężniku Twardowskim / J. Kuchta. — Lwów, 1933.
15. Lasocka B. Jan Nepomucen Kamiński / B. Lasocka. — Warszawa, 1972.
16. Maczytiski J. Czarnoksiężka księga Twardowskiego w Bibliotece Jagiellonskiej w Krakowie / J. Maczytiski // Czas. — 1856. — № 30.
17. Leppelmann W. Twardowski, der polnische Faust / W. Leppelmann. — Münster, 1910.
18. Masiejowski W. A. Sowirzał I Twardowski // Masiejowski W. A. Polska a Ruś aż do połowy XVII w. / W. A. Masiejowski. — Warszawa, 1842. — T. IV.
19. Matuszewski I. Pisma / I. Matuszewski. — Warszawa, 1925. — T. 1.
20. Mickiewicz A. Pani Twardowska // Mickiewicz A. Ballady i romansy. Opracował Wojciech Rzehak / A. Mickiewicz. — Kraków, 2007.
21. Skarbek F. Życie i przypadki Faustyna... Dobosińskiego / F. Skarbek. — 1838. — T. 1-2.
22. Sledzenie dokładniejsze o mistrzu Twardowskim // Czasopism Naukowy Zakładu im. Ossolińskich. — 1829. — Z. 1.
23. Swieżawski E. Do studiów nad podaniem o Twardowskim / E. Swieżawski // Biblioteka warszawska. — Warszawa, 1875. — T. III.
24. Szujski J. Pan Twardowski / J. Szujski. — Kraków, 1866.
25. Twardowski // Słownik folkloru polskiego. Pod red. J. Krzyżanowskiego. — Warszawa, 1965.
26. Wójcicki K. W. Klechdy. Starożytnie podania i powieści ludu polskiego i Rusi / K. W. Wójcicki. — Warszawa, 1837.
27. Vogl T. Twardowski — der polnische Faust / T. Vogl. — Wien, 1861.
28. Zieliński G. Czarnoksiężnik Twardowski / G. Zieliński. — Warszawa, 1856.